

K a t i M a r t o n

Kilenc magyar

aki világgá ment és megváltoztatta a világot

Teller Ede

Edward Teller

Kertész Andor

André Kertész

Korda Sándor

Alexander Korda

Neumann János

John von Neumann

Köszter Artúr

Arthur Koestler

Kertész Mihály

Michael Curtiz

Szilárd Leó

Leo Szilard

Wigner Jenő

Eugen Wigner

Friedmann Endre

Robert Capa

Corvina

Kati Marton: Kilenc magyar

Kati Marton
Kilenc magyar
aki világgá ment és
megváltoztatta a világot
(Részlet)

(Részlet)

Corvina

© Corvina Kiadó, Budapest
www.corvinakiado.hu
corvina@lira.hu

ISBN: 978-963-13-5925-1

*Szüleimnek,
Marton Ilonának (1912–2004) és
Marton Endrének (1910–2005)*

„A magyar az egyetlen olyan nép, amelynek Európában nincs se faj- se nyelvrokona, s amely így a legmagányosabb ezen a földrészen. Ez a kivételes magányosság talán megmagyarázza létezésének különleges intenzitását... A nemzet reménytelen magányossága növeszti nagyra a tehetségüket, az érvényesülni akarásukat és a hisztériájukat... Magyarnak lenni kollektív neurózis.”

Arthur Koestler

Bevezető

A bölcsek köve¹

1939 júliusának egy fülledt napján² két fiatal fizikus beszállt egy kék Dodge kupéba, áthajtottak a Triborough-hídon, elhaladtak a futurisztikus Világkiállítási Pavilon mellett, maguk mögött hagyták az akkor még jórészt kikövezetlen 25-ös út gyümölcsárusait, szőlőskertjeit és szerény tanyáit: a világ leghíresebb tudósához, Albert Einsteinhez tartottak, aki a nyarat Long Islanden töltötte. Látogatásuknak, melyet rövidesen megismételtek, történelmi következményei lesznek.

A kisvárosi patikusra emlékeztető, halk szavú Wigner – az övé volt az autó – figyelmesen hallgatta a vehemens, göndör Szilárd Leót. Wigner csak Tábornoknak hívta a barátját, mert mindig ügyelt rá, hogy az úgy érezze, ő a főnök, de azért acélkeretes szemüvege mögül figyelő tekintetét semmi sem kerülhette el. Vezetés közben anyanyelvükön vitakoztak arról, mit mondjanak a nagy embernek.

-
- 1: A magyar tudósok Einstein Long Island-i nyaralójában tett látogatásának leírásához a szerző a következő forrásokat használta: *William Lanouette with Bela Szilard, Genius in the Shadows: A Biography of Leo Szilard, The Man Behind the Bomb*; Marx György: *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét.*; Richard Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb*; Sir Georg Solti, *Memoirs*; Leo Szilard, *Leo Szilard: His Version of the Facts: Selected Recollections and Correspondence*, Spencer R. Weart and Gertrud Weiss Szilard, eds.; Szilárd Tekla kiadatlan naplója; továbbá interjúk: Frank Tibor, magyar tudománytörténész; William Lanouette, Szilárd Leó életrajzírója; Palló Gábor magyar tudománytörténész; Richard Rhodes; és John Silard, Szilárd Leó unokaöccse interjúi.
 - 2: *Leo Szilard, Leo Szilard: His Version of the Facts, Spencer R. Weart and Gertrud Weiss Szilard, eds. (Boston: MIT Press, 1978), 81–114.*

A két magyar annyira belemerült a vitába, hogy el is tévedtek. Két óra hosszat furikáztak fel és alá a déli parton, Einstein háza azonban sajnos Peconicban volt, az északi parton. Végül mégis csak sikerült elvergődniük Peconicba, de a kövérkés, gyapjúzakóban izzadó Szilárd szemében mind egyformának tűntek az utcák és a sűrke zszindelytejtű házak. Már-már kezdte azt hinni, ellenük fordult a sors és meghiúsítja merész vállalkozásukat. Wigner, aki higgadtabb ember volt, csitítgatta. - Talán kérdezzük meg valakitől, hol lakik Einstein - javasolta. - Végére is, Einsteinról mindenki tudja, hogy kicsoda. - Végül egy hétéves forma kisfiú mutatta meg nekik a horgászbótjával a verandás, földszintes házat.

A hatvanéves Einstein felgyűrt szárú nadrágban és atlétatrikóban üdvözölte látogatóit, akik régi barátai voltak még Berlinből. Épp akkor érkezett haza a délelőtti vitorlázásból. Szilárd és Wigner németre váltott, és rögtön a tárgyra tért: nem társalogni jöttek. Azzal Einstein már tisztában volt, hogy a németek azzal kísérleteznek, urániumot neutronokkal bombázva nukleáris láncreakciót indítsanak be. A magyarok mondanivalójának másik fele azonban újdonság volt a számára: a nukleáris láncreakció felhasználásával elképesztően hatásos bombát lehet készíteni - atombombát. Híres fehér sörényét rázva Einstein csak annyit mondott: - *Daran habe ich gar nicht gedacht!* - Erre még egyáltalában nem gondoltam. Akkor tudta meg Szilárdtól, hogy hajdani kollegái, a berlini Vilmos Császár Fizikai Kutatóintézetben már közel járnak a megoldáshoz. Einstein, kinek elméletei forradalmasították a fizika tudományát, mindaddig nem hitte, hogy a nukleáris energiát még az ő életében felszabadítják. Akkor döbbsent csak rá, hogy az ő híres, 1905-ös egyenlete, az $E=mc^2$ révén felszabadítható az atomban rejlő energia, és urániumból pusztító bombát lehet készíteni.

Einstein, jóllehet meggyőződéses pacifista volt, pontosan tudta, micsoda fenyegetést jelentenek a nácik; akárcsak Szilárd és Wigner, ő is Hitler elől menekült el Németországból. A relativitáselmélet atyja tehát aláírta a Szilárd által előre megfogalmazott levelet, amelynek címettje a washingtoni belga nagykövét volt, a belga kormányt figyelmeztetendő, hogy a főként Belga-Kongóból beszerzhető urániumból elképzelhetetlen erejű bombát lehet gyártani. Aztán Einstein visszatért a hajójára, a két magyar pedig beült a kocsiba és visszament a városba.

Szilárd aggódott, elég lesz-e ez a levél, hogy célt érjenek. Nem kellene-e levelet írniuk az amerikai elnöknek is, Franklin Delano Rooseveltnek? - Nem nagyon ismertük³ ki magunkat Amerikában - emlékezett vissza később Szilárd. Ismert azonban egy Alexander Sachs nevű befektetési bankárt, aki barátja volt az elnöknek és járatos Washingtonban. Szilárd megkereste Sachst, aki egyetértett vele: az elnöknek tudnia kell az ügyről.

Két héttel később, július 30-án, egy vasárnapi napon, Szilárd tehát ismét felkereste Einsteint. Wigner akkor Kaliforniában volt, így Szilárd - aki nem tudott vezetni - egy másik magyarhoz fordult segítségért, akinek volt egy 1935-ös Plymouth: az illető Teller Ede volt, a Columbia Egyetem fiatal fizikaprofesszora. (Teller később gyakran eltréfálkozott azon, hogy ő Szilárd sofőrjeként lépett fel a történelem színpadára.) Szilárd és bozontos szemöldökű sofőrje tehát egy második levelet is aláírtak Einsteinnel. A 20. század talán legfontosabb levelét.

„Úgy vélem⁴ - írta a század legnagyobb tudósa, a korszak legnagyobb politikusának -, kötelességem felhívnom az ön figyelmét... arra, hogy hamarosan lehetségesé válhat nukleáris láncreakció beindítása nagy tömegű

3: Uo., 84.

4: William Lanouette with Bela Szilard, *Genius in the Shadows: A Biography of Leo Szilard, the Man Behind the Bomb* (New York: Scribner, 1992), 205.

urániumban, aminek révén hatalmas erők szabadulnak fel új, rádiumszerű elemek keletkeznek igen nagy tömegben. Szinte bizonyos, hogy a folyamat már a közeljövőben beindíthatóvá válik. Ez az új jelenség minden bizonnyal bombák készítésére is felhasználható lesz, és elképzelhető - noha kevésbé bizonyos -, hogy ezek az újfajta bombák hihetetlen erővel fognak rendelkezni. Egyetlenegy ilyen hajón szállított bomba egy kikötőben felrobbantva, az egész kikötőt képes lesz megsemmisíteni a környező terület egy részével együtt.

Az Egyesült Államokban csak igen gyenge uránércet bányásznak s csupán szerény mennyiségben. Bár Kanadában és a hajdani Csehszlovákiában is bányásznak jó minőségű uránércet, az uránium legfontosabb forrása Belga-Kongó.

A fentiekben vázolt helyzetre való tekintettel ön alkalmasint kívánatosnak tarthatja, hogy *a kormány vezetése folyamatos kapcsolatban álljon olyan fizikusokkal, akik Amerikában láncreakcióval foglalkoznak.*" (K. M.)

Szilárd abban a hitben volt, hogy egy ilyen levél, melyet ráadásul maga Albert Einstein írt alá, azonnal kellő figyelmet fog kelteni. Tévedett. 1939. szeptember 1-jén, amikor Hitler megtámadta Lengyelországot, Einstein levele még olvasatlanul hevert Roosevelttitkárságán.

Einstein levelére végül Sachs hívta fel Roosevelttitkárságát október 11-én, ezzel elindítva a folyamatot, mely a „Manhattan Project” - az atombomba megalkotását előirányozó szupertitkos állami program - megindításához vezetett. Arról azonban Rooseveltnak sejtelme sem volt, hogy a levelet három magyar menekült írta, akik még csak nem is voltak amerikai állampolgárok.

Tulajdonképpen nem meglepő, hogy a 20. század leghatalmasabb tudományos és katonai vállalkozását, mely a Manhattan Projecten át egészen Hirosimáig vezetett, olyan emberek kezdeményezték, akik Budapest aranykorának szülöttei voltak. A három magyar tudóson - Szilárdon,

Wigneren és Telleren – kívül mások is voltak, akik elmenekültek a húszas és harmincas évek fasizálódó Budapestjéről, és vitték magukkal jellegzetes életszéméletüket, tudomány- és kultúrafelfogásukat az Egyesült Államokba és Nyugat-Európába – ahol aztán hihetetlenül fontos szerepet játszottak a 20. század alakulásában. A fasizmus fenyegető dagályától száműzetésbe kényszerítve megváltoztatták háborúzási és békekötési szokásainkat, és hozzájárultak a két legmodernebb művészeti forma, a fotográfia és a film fejlődéséhez, de képesek voltak átalakítani a zene világát is.

Ez a könyv néhány száműzetésbe kényszerült magyar ember történetét meséli el – négy tudóst, két fotóst, két filmrendezőt és egy íróat – akik együtt bábáskodtak az atomkor születésénél, útjára indították a számítástechnika forradalmát, megalkották legkedvesebb filmjeink némelyikét, és elkészítették az osztályrészükül jutott vad évszázad legemlékezetesebb képeit. A 20. század történelmének, tudományának, kultúrájának és politikájának áramlataival Budapesten ismerkedtek meg fiatalemberként, és amikor a biztonságot keresve átkeltek határokon és óceánokon poggyászukban nem volt más, mint ötletek és zsenialitás – mondhatni: a zsebükben hordták a bölcsek kövét.

Kik voltak ezek az emberek, és honnan jöttek? Pusztán véletlen-e, hogy mindannyian ebből a fura kis országból származnak, melynek nyelvét rajtuk kívül kevesen beszélték? Vagy volt valami különleges abban az országban, abban a városban, abban a korszakban, mely annyi figyelemre méltó egyéniséget, annyi sokféle tehetséget termelt?

Szilárd Leónak, Teller Edének és Wigner Jenőnek – meg egy másik budapesti géniuszának, Neumann Jánosnak – Amerika sokkal többet köszönhetett, mint pusztán a fizika forradalmasítását. Miután ők maguk kimenekültek Hitler markából, eltökélték, hogy riadóztatni fogják új hazájukat, és figyelmeztetik a fenyegető veszélyre. Ez a négy tudós adta le az első vészjeleket, meg a történet

többi szereplője, akik személyesen is átélték a század politikai viszontagságait. Ki-ki a maga területén azon iparkodott, hogy felrzza a világot, mely akkor még elfordította tekintetét a gyülekező viharfelhőkről. Miközben a tudósok az atombomba megalkotását szorgalmazták, Arthur Koestler megírta a *Sötétség délben-t*, a sztálini rezsim brutalitásának első hiteles, később világhírűvé vált leírását. Michael Curtiz *Casablancája* is legalább annyira antifasiszta felhívás, mint szerelmi történet. Robert Capa pedig olyan halhatatlan fotókat készített Franco generális bombatámadásainak ártatlan áldozatairól, melyek méltó párjai Pablo Picasso *Guernicájának* a politikailag elkötelezett művészetek terén.

Ez a könyv kilenc férfi útját követi végig Budapestről az Új Világba, a történet az ő erőfeszítéseikről szól, arról, hogy mit tanultak útközben, és milyen hatást gyakoroltak Amerikára és a világra.

A kilencek némelyike ma már világhírű – Teller Ede és Robert Capa – mások nem annyira, de ez mit sem von le a jelentőségükből. Neumann János, akit kortársai a legokosabbnak tartottak maguk között, a számítógép atyja volt és a játékelmélet megalkotója. André Kertész – Capa és Henry Cartier-Bresson társaságában – gyakorlatilag a modern fotóművészet feltalálója. Michael Curtiz és Alexander Korda nevét talán ma már nem ismerik annyian, a műveik mindazonáltal halhatatlanok. Curtiz *Casablancája* minden idők legnépszerűbb romantikus filmje. Korda, akinek az élettörténete regényesebb akárhány hollywoodi tákolmánynál, szintén örök érvényű filmeket hagyott hátra maga után. 1994-ben a New York Times Korda *A harmadik ember* című filmjét minden idők egyik legjobb filmjének nevezte – amivel sokan egyetértenek. Arthur Koestler pedig a 20. század nagy politikai íróinak egyetlen listájáról sem maradhat ki.

Összefűzte őket mindenekelőtt az, hogy mindnyájan ugyanott születtek s ugyanakkor. Egyazon nemzedékhez tartoztak, s a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben ne-

velkedtek, az I. világháború kitörése előtt nőttek fel. Minden, amivé később váltak, a szülővárosukban, Budapesten gyökeredzett. Budapest rövid aranykorában ők semmiképp nem számítottak különlegesnek. Egyetlen generáció magyarból több mint egy tucat Nobel-díjas származott. (Van némi vita a számok tekintetében: az, hogy tizenkét vagy tizennyolc Nobel-díjast tartunk-e számon, attól függ, hogy a Trianon után elcsatolt területekről származókat is beleszámítjuk-e vagy sem). Hevesy György, Polányi János és Oláh György kémiai Nobel-díjat kapott, Szent-Györgyi Albert és Békésy György orvosi Nobel-díjat, Gábor Dénes és Philip von Lenard, Wigner Jenővel egyetemben fizikai Nobel-díjat. Közgazdasági Nobel-díjat kapott Harsányi János, a játékelmélet terén folytatott kutatásaiért, melyeket Neumann kezdett, aki azonban meghalt mielőtt szintén megkaphatta volna a Nobel-díjat. Voltak mások is – és persze nem mind kaptak Nobel-díjat. Breuer Marcell számos, a Bauhaus műhelyében alkotott mesterműve mellett megtervezte híres székét, és a New York-i Whitney Múzeumot. Bartók Béla zavarba ejtő dallamai Budapesten zendültek fel először, hogy aztán az egész világ azokat visszhangozza. A következő évtizedekben Bartók tanítványai, és a budapesti Liszt Ferenc Zeneakadémia más növendékei – Reiner Frigyes, Széll György, Ormándy Jenő, Solti György és Doráti Antal – határozták meg a világ nagy zenekarainak hangzását.

Persze más városok is vannak, melyekben egykor dübörgött az alkotóerő: Athén, Róma, Firenze, Amszterdam, Párizs, London, Edinburgh, New York, mindnek megvolt a maga aranykora – némelyiknek nem is egyszer. Minden esetben a különleges körülmények összejátszása teremtetten meg a különleges kreativitás fényes pillanatait. A mi esetünk abban különbözik oly drámaian a felsorolt példáktól, hogy a budapesti géniuszoknak el kellett hagyniuk hazájukat, ahhoz, hogy nagygyá válhassanak. Az ember csak tűnődhet, mennyi ígéret és lehetőség lett semmivé, amikor a rövid és varázslatos aranykor helyét átvette a fa-

siszta pokol 1944-ben. Addig azonban - Horthy admirális, Adolf Hitler és Adolf Eichmann, valamint a kommunista Kun Béla eljövetele előtt - 1890 és 1918 között Budapest viszonylag biztonságos város volt, nyitott az új emberekre és új gondolatokra, tele polgári büszkeséggel. Igencsak nagyvilági város volt.

Fontos tudni, hogy ezek az emberek, akikről ez a könyv szól, szülőföldjüket elhagyván kétszeresen is kivaszítottak lettek. Mintha nem lett volna elég, hogy egy érthetetlen nyelvet beszélő, tenger nélküli kis országból származtak, ráadásul még zsidók is voltak. (Persze azt is lehetne mondani, hogy háromszorosan is kívülállók voltak, hiszen egyikük sem volt vallásos zsidó: családjuk tudatosan elutasította a hagyományos zsidó életet, helyette a modern, világi, kozmopolita várost választva, mely rövid időre felragyogott körülöttük.)

Az a kilenc ember, akiről ez a könyv szól, egy olyan városban volt zsidó, mely egy darabig elfogadta, sőt bátorította is a törekvéseiket. Oroszországgal és Romániával ellentétben Budapesten a zsidókat befogadták a város tudományos és kulturális életébe - noha a politikában itt sem látták őket szívesen. Budapest akkoriban, New Yorkhoz, Párizshoz és Berlinhez hasonlóan, mágnesként vonzotta a régió legtehetségesebbjeit. Az Osztrák-Magyar Monarchia többnemzetiségű olvasztótégelyében Budapesten és Bécsben valósággal foryogott az alkotóerő a birodalom utolsó éveiben. Nem véletlen, hogy a modern cionizmus is az Osztrák-Magyar Monarchia termékeny szellemi táptalaján jött létre egy néhány évvel korábban, szintén Budapesten született szekularizált zsidó, Herzl Tivadar jóvoltából.

Mind a kilencen nagy gondolkodók voltak, nagy álmokkal. A kisszerű, szűkösen pártpolitikai, és bürokratikus dolgokat nem értették és nem is szerették. Nem véletlen, hogy mindannyian új területeken tűntek ki, ahol szűzföldeket kellett feltörni, ahol a tehetség fontosabb volt, mint az intézményi háttér: a matematika, a fizika, az irodalom, a fény-

képészet, a film terén alkottak nagyot. Felmenőik még a társadalom perifériáján éltek, fiaik és unokáik generációja azonban hitt benne, hogy meg tudja változtatni a világot, legalább annyira, amennyire körülöttük megváltozott a világ.

Ámde a felnőttkor küszöbére érve – habár a legfiatalabbikuk, Robert Capa akkor még gyerek volt – mindjárt a katasztrofális következményekkel járó I. világháború kitörésének másnapján szembesülniük kellett a realitásokkal, a gyűlölettel és az erőszakkal. A kreativitást megfojtja a félelem légköre. Először a nacionalizmus álruhájában, majd a gyilkos rasszizmus képében a húszas, harmincas években Budapestre bevonult a rettegés. Miután életüket kizökkenették normális kerékvágásából, ezek az emberek soha többé nem érezték magukat biztonságban, és ezen még a vagyon és a hírnév sem segített. Nyugatra tartó exodusuk először Bécsbe és Berlinbe vitte őket, majd onnan Párizsba, New Yorkba, egyeseket Hollywoodba – a forrongó kontinens túlsó végébe, és még annál is messzebbre. Napnyugatra tartó vándorútjuk során újrafogalmazták magukat, és új kultúrákat szívtak magukba. De fiatalságuk városa, ez az energiától lüktető, újdonságittas és ha csak mégoly rövid ideig is, de biztonságos, ám mégsem önelégült metropolisz egy életre megjelölte őket.

Politikailag borzasztóan érzékenyek voltak. Mind a kilencen megtapasztalták, milyen gyorsan változnak a dolgok. Némelyikük – Korda, Capa, és Neumann – jobban tudták leplezni a bizonytalanságukat, mint a többiek. De, ahogy Sir George Solti, korunk egyik legnagyobb karmestere az I. világháború utáni Budapesten töltött gyermekkoráról írta: „Azóta sem⁵ vagyok képes elnyomni magamban a félelmet, ha katonai vagy rendőri, de még ha csak vámtisztviselői

5: Sir Georg Solti, *Memoirs* (New York: Alfred A. Knopf, 1997,) 8-9.

egyenruhát látok is.” Magyarországon az uniformis mindig rosszat jelentett – így vagy úgy. Az efféle érzelmek mélyen beleivódtak történetünk hőseibe.

Vajon miért nem mesélte el senki még a magyar diaszpóra oly figyelemre méltó történetét? Nos, ennek két oka van: a nyelv és a történelem. A magyar nyelv, az én anyanyelvem, gyakorlatilag megtanulhatatlan – a finnugor nyelvcsalád tagja és nem igazán hasonlít egyik európai nyelvre sem – ami nagyban korlátozza a külvilág érdeklődését e kultúra és nép iránt. A történelem – a hidegháború és a szovjet megszállás, mely elzárta Magyarországot és szomszédjait a Nyugattól – fagyott, szürke tömbbé változtatta egész Közép-Európát. 1989-re, amikor végre felment a vasfüggöny, az én hőseim nemzedéke már felszívódott az időben. A fél évszázadnyi szovjet uralom alól feltápáskodó Budapestre, melyen még a II. világháború sebei is ott éktelenkednek, rá sem lehetett ismerni. Mindazonáltal az élet ment tovább.

A történetben szerepelő kilenc férfi maga is sokat tett azért, hogy a múltja homályba boruljon. Az Egyesült Államok befogadta, míg a saját hazájuk kirekesztette – vagy éppenséggel halálos veszedelembé sodorta őket. A száműzetésben újraalkották magukat, s világvárosi európeákká lettek, miközben megtagadták önmagát marcangoló hazájukat. Miért is tekingetnének vissza? A múltjuk aknamező. Látványos sikereiket arra használták, hogy feledtessék budapesti származásukat: Neumann a német fizika lángelméjévé vált, Kertészből párizsi André lett, Capából „a világ legjobb hadifényképésze” lett, Korda, azaz Sir Alexander, Churchill jó barátja, Koestler pedig az európai totalitarizmus komor vészmadara, és így tovább. De, amint látni fogjuk az ügyes fazonigazításnak mind-azonáltal megvolt a maga érzelmi ára.

Tartozom önöknek egy vallomással: a most következő történet egyben az én családom története is. A könyv kilenc magyarjához hasonlóan, az én családom is Buda-

pest aranyévei alatt emelkedett fel. Dédapám, Mandl Móric, az európai forradalmak évében, 1848-ban látta meg a napvilágot, a csehországi Dobris főrabbiának fiaként. Az anyanyelve német volt, ő pedig Ferenc József alattvalója. Huszonévesen felpattant egy Budapestre tartó rozoga vonatra. Móric gyorsan megtanult magyarul, és jól menő könyvelőként élt a virágzó Budapesten. Apja, a rabbi, mindössze egyszer látogatta meg Budapesten, 1876-ban, hogy maga celebrálja Móric esküvőjét a Dohány utcai nagy zsinagógában. Móric és felesége, Tekla hat gyermeket nemzettek, és ahogy az a frissen felemelkedő, emancipált, vallástalan magyar zsidókra jellemző volt, lett közülük ügyvéd, mérnök, tanár és gabonakereskedő - ez utóbbi a nagyapám.

1900-ban, más feltörekvő magyar zsidók tömegeihez hasonlóan, a család Martonra magyarosította a nevét, és belépett a jómódú városi középosztály sorába. Dédapámnak, Móricnak a divatos Lipótvárosban, a Parlament tőzsomszédságában volt lakása, melynek ablakai a Dunára néztek. Móric fiait kitüntették az I. világháborúban, melyet akkoriban minden irónia nélkül Nagy Háborúnak hívtak. Aztán alig harminc évvel később az unokáitól megtagadták az egyenruhát, a fegyverviseletet, és kényszermunkára küldték őket az orosz frontra. E könyv főszereplőivel ellentétben, a Marton család nem menekült el a náci terror elől - amit csodával határos módon túléltek. Noha apámat, Endrét, a nácik kényszermunkára küldték a keleti frontra, sikerült megszöknie, és attól kezdve őt és anyámat, Ilonát keresztény barátaik rejtegették. Anyai nagyszüleim nem voltak ilyen szerencsések. Miskolci zsidók lévén az elsők közt gyűjtötte be őket Adolf Eichmann, hogy magyar szövetségesei segítségével felrakja őket egy Auschwitz felé tartó vagonra. Anyám utoljára akkor hallott felőlük, amikor megkapta azt a képeslapot, amit a marhavagon deszkái közt sikerült kidobniuk a vakvilágba. A háború után, a kommunisták magyarországi hatalomátvétele előtt, anyám, aki történész volt, és apám, aki közigazdász, újságíró

lett két amerikai hírügynökségnél, a United Pressnél és az Associated Pressnél. 1955 elején aztán a kommunisták letartóztatták őket és rájuk bizonyították, hogy amerikai kémek, noha soha életükben nem is jártak Amerikában. Az eset nemzetközi felháborodást keltett, és a New York Times címlapjára került. Majd két évig, míg szüleimet a szigorúan őrzött Fő utcai fogdában tartották fogva, a húgomra és rám idegenek vigyáztak.

Az 1956-os forradalom előtti rövid olvadás időszakában kiengedték a börtönből a szüleimet, akik újra elhelyezkedtek az Associated Pressnél és a United Pressnél. Amikor a nemzeti felkelés elől rövid időre visszahúzódó szovjet csapatok visszatértek a fővárosba, hogy eltiporják a forradalmat, apám volt az, aki az utolsó híradást küldte Budapestről, figyelmeztetve a világot, hogy szovjet tankok és csapatok közelednek a főváros felé. Azután minden kommunikációs csatorna bezárult. Ez az időszak a mai napig elevenen él az emlékezetemben. A szüleim, akik ismét veszélyben forogtak, hisz tudósítottak a forradalomról, menedéket kaptak a budapesti amerikai nagykövetségen, a hírneves Mindszenty József bíborossal egyetemben, aki – erre jól emlékszem – minden este megáldott bennünket. Nemcsak a bíboros gondolta azt, hogy jó katolikus kislányok vagyunk, mi is azt hittük, hiszen a szüleim katolikusnak neveltek bennünket és nem árulták el nekünk a származásunkat. 1957 elején egy Tom Rogers nevű bátor amerikai diplomata átvitt minket az osztrák–magyar határon, ki a szabadságba és a száműzetésbe. Mandl Mórinnak ma már csak egy leszármazottja él Budapesten, apám unokatestvére, a már nyolcvanon is túl lévő Tekla néni. Rajta és anyám húgán, Magdán kívül nincs más élő budapesti rokonom.

Részint a családom története indított arra, hogy megírjam ezt a könyvet, mely egy mind ez ideig hiányzó fejezettel egészíti ki a 20. század viharos történelmét. A kilenc főszereplő számomra mind ismerős, mintha csak személyesen ismertem volna őket. Szorongásaikat – melyek a saját élettör-

ténetükből fakadtak, és a béke törekénységétől való félelem szült – mélységesen átéreztem. Amikor Szilárd Leó életét kutattam, aki mindig tartott otthon két bőröndöt becsomagolva arra az esetre, ha menekülnie kellene, óhatatlanul is anyámra gondoltam, aki még negyven évvel azután is, hogy elmenekült Magyarországról, csak úgy tudta felvenni a telefont, hogy a remegő hangú „Halló?” elárulta, hogy a legrosszabbra is fel van készülve.

De kilenc főhősünk nemcsak bizonytalan volt, űzött és magányos, miután elhagyták Budapestet, jó adag hedonizmus is lakozott mindnyájukban, imádták, mi jót az élet adott, és adtak a megjelenésre – az egyetlen kivétel ez alól Szilárd Leó volt, aki fél életét egy gyűrött esőkabátban töltötte. Apám egyszer azt mondta, ha egyszer regényt írna, biztosan André Kertész bátyja, Imre lenne a főhőse. Miért? – kérdeztem, hisz nem ő, hanem André vitte sokra. – Imre – mondta apám – szerintem érdekesebb ember volt. A harmincas években gyakran megjelent szüleim vasárnapi fogadóóráján. A zsidótörvények már érvényben voltak, és Kertészt elbocsátották a munkahelyéről. De ő azután is mindig olyan volt, mintha skatulyából húzták volna ki. Akár egy milliomos.

Számomra ez volt a magyar krédó összefoglalása, amely szerint a szüleim éltek: bármilyen lapokat osszon is az élet, jó képet kell vágni hozzá, és a többi már jön magától. Ez a magyarázata annak, miért lakott Alexander Korda a legdrágább hotelekben még akkor is, amikor a legkevesbé sem engedhette volna meg magának, hogy miért vett Robert Capa egy elegáns Burberry esőkabátot a normandiai partraszálláshoz, és hogy Neumann János miért vett fel mellényes öltönyt a szamaragoláshoz a Grand Canyonban. A fiatal Arthur Koestler a német bentlakásos iskolában egyedülként viselt etoni öltönyt. Később, precízen elválasztott frizurájával és puha Harris tweedzakójával, Európa egyik legfinomabban öltözködő értelmiségijének számított. És jól emlékszem rá, hogy anyám, amikor a

letartóztatására érkező titkosrendőrséget várta – ugyanis jó előre figyelmeztették – hosszan válogatott a ruhái közt, hogy mit viseljen majd a börtönben. A kényelem is fontos szempont volt, de a stílus, mint az ellenállás egyetlen lehetősége, legalább olyan fontos szerepet játszott abban, hogy végül egy skótkockás szoknya mellett döntött.

Kilenc főhősömhöz hasonlóan, a szüleimet is (és egy kicsit engem is) megérintette az örök számkivetettség és a sehová sem tartozás érzése. Az a rossz érzés, hogy hiába kezdtek új életet az Újvilágban, soha nem tehetik le a régi világ terheit sem. Enyhe szomorúság lengte be lényüket, mely talán abból fakadt, hogy saját népük halálra szánta őket. Ez is része volt az örökségüknek.

A 20. század háborúi során milliók kényszerültek elhagyni otthonaikat. De a magyarok számkivetettségét tovább súlyosbította a nyelvi és kulturális elszigeteltség.

„A magyar⁶ az egyetlen olyan nép, amelynek Európában nincs se faj- se nyelvrokona, s amely így a legmagányosabb ezen a földrészen – írja Koestler. – Ez a kivételes magányosság talán megmagyarázza létezésének különleges intenzitását... A nemzet reménytelen magányossága növeszti nagyra a tehetségüket, az érvényesülni akarásukat és a hisztériájukat... Magyaroknak lenni kollektív neurózis.”

A magyar zsidók fájdalma, melyet az ő Budapestjük elvesztése felett éreztek, még mélyebb volt. S a fájdalmat csak még elviselhetlenebbé tette az a gyorsaság, mellyel megszerezték – majd elvesztették – Duna-parti Jeruzsálemüket. Végül is az egész nem tartott tovább negyven évnél. Szilárd Leó anyja, Tekla, az esküvője napján, 1897. április 25-én így írta le a korszak határtalan optimizmusát és a zsidók előtt feltáruló hatalmas lehetősé-

6: Marx György. *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001), 319.

gek ígérletét: „A város hétmérföldes léptekkel fejlődött⁷. És én úgy éreztem, mintha a város növekedése valami módon a saját fejlődésem, a személyes előremenetelem volna.”

1945-re azonban Budapest, amit Ady Endre szerint a „zsidók építettek nekünk”, nem volt többé. A II. világháború szétzúzta, a szellemet pedig a fasiszták már korábban kitaposták belőle, és épp a határán állt, hogy a szovjet birodalom bekebelezze negyven évre.

A jóvátehetetlenül elveszett világ iránti vágyódás szomorúsága engem is meglegyintett, amikor interjút készítettem a magyar holokauszt nagy krónikásával, Randalph Brahammal. A nyolcvanéves Braham professzor, akinek a családját magyar fasiszták irtották ki, alkonyi fényben fürdő New York-i lakásán ülve behunyta szemét, és gondolatban messzire elkalandozott. Némi csend után magyarul szólalt meg. „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok... - idézte Petőfi Sándor híres költeményét. - Még zöldell a nyárfa az ablak előtt...”

Gyermekként én is szerettem szülővárosomat, pedig az már nem az ő Budapestjük volt, nem az a csillogó, elegáns metropolisz, mely oly messze esett az én ötvenes évekbéli gyermekkorom szürke, sztálinista városától, mint Óz, a nagy varázsló Smaragdvárosa. Azt a várost én csak levelekből és megfakult, régi fényképekről ismertem, de jól bele tudtam képzelni magam a rég letűnt kor izgatott vibrálásába. Ebben a csodálatos városban kezdődik a most következő krónika, több mint száz évvel ezelőtt.

7: Szilárd Tekla kiadatlan naplója, John Silard szívességéből.